

показаны меры правительства Украинского Государства в вопросе законодательного обеспечения создания действенной власти в регионах.

Ключевые слова: Украинское Государство, П. Скоропадский, реформирование местных администраций, губернские старосты.

Статтю подано до редколегії 3.02.2017 р.

УДК 94(477.4):329.735:355.40

Ю. В. Білай

**ІНСТИТУЦІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЕРЖАВООХОРОННИХ СТРУКТУР БІЛОГО РУХУ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1918-1920 РР.)**

Державоохоронні органи Білого руху на території південноукраїнського регіону являли собою особливу організацію, що діяла не тільки в рамках військового протистояння, а й була неодмінним атрибутом соціально-політичного терору проти населення міст Півдня. У роботі автор досліджує особливі аспекти розбудови державоохоронних сил Білого руху на півдні України у 1918-1920 рр., а саме – питання наявності у білогвардійців необхідного інституційного інструментарію, за допомогою якого на теренах регіону проводилися антиукраїнські акції.

Ключові слова: Білий рух, контррозвідка, Державна варта, південь України.

Державоохоронні органи Білого руху на півдні України протягом всього періоду свого існування боролися проти всіх військово-політичних угруповань, що перебували в регіоні. Для того, аби мати можливість проводити активну діяльність із придушення діяльності своїх стратегічних опонентів військова диктатура генералів А. Денікіна та П. Врангеля використовували цілий набір спеціальних сил та засобів державоохоронних сил.

Мета дослідження – висвітлити інституційний інструментарій державоохоронних органів Білого руху, що діяли на півдні України у 1918-1920 рр.

Історіографія наукової розвідки представлена дослідженнями в галузі історії державоохоронних органів Білого руху та вузькоспеціальною літературою. Так, М. Кирмель [4; 14; 16], В. Цветков [11], В. Бортневський [3], Т. Вронська [7], В. Чісніков [9], О. Репніков [19], О. Шаваєв [23] у своїх роботах деталізовано розглядають проблему розбудови сил безпеки білогвардійських урядів, не торкаючись регіональної специфіки. У той же час дослідження Є. Скуліша [14] та С. Фідельського [13] дають змогу зрозуміти специфіку діяльності сил безпеки.

Джерельна база роботи представлена архівними документами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [6; 18; 28] та Державного архіву Одеської області [2; 5; 8; 20-22; 24-27]. Крім того, автор вважає необхідним використання опублікованих збірників документів [17] та мемуарної літератури [1; 10; 12].

На початок ХХ ст. у всіх державах світу інституційно оформилися категорії сил та засобів, що їх використовували у своїй діяльності державоохоронні органи. Так, до цього переліку входила розвідка (до її складу входили контррозвідувальні підрозділи), таємна поліція, філерська служба, цензурні відділи, жандармерія. Не виключенням була і Росія, з відмінністю лише в тому, що у період розпаду імперії та постави на політичній арені нових державних утворень органи безпеки зазнали певної кореляції, але суто косметичної. Так, продовжували існувати інститути контррозвідки, яка остаточно відокремилася від розвідувальних підрозділів, Державна варта (жандармерія), філерські підрозділи, ОСВАГ (прийшов на заміну цензурним відділам). Крім того, за допомогою контррозвідувальних підрозділів було створено нову шпигунську мережу та інституційно оформлено наявність позаштатних співробітників, що в імперський період не мали ніякого статусу.

Варто відзначити, що у білогвардійський період на півдні України контррозвідка набула такого поширення, що неадекватність чисельності і кількості штатних та «самочинних» контррозвідок відмічав навіть А. Денікін: «за військами йшла контррозвідка... Ніколи ще даний інститут не отримував такого широкого використання, як в період Громадянської війни. Його створювали не тільки штаби, військові губернатори, а й майже кожна військова частина, політичні організації, донський, кубанський, терський уряди, і навіть відділи пропаганди. Це була... якась манія, що брала вгору через загальну недовіру» [1, с. 39–40].

І якщо А. Денікін, лише відзначав наявність широкої мережі різного роду контррозвідок [2, арк. 4], що фактично ставали бандами озброєних людей, які правили суд за своїм розсудом, то П. Врангель намагався всіма наявними способами виправити цю ситуацію. Так, останній ввів у карне законодавство зміни, що забороняли створювати подібні підрозділи і передбачали не тільки тюремний строк [3, с. 96], а й у крайніх випадках, розстріл [2, арк. 8-9].

Контррозвідка є державоохоронним органом, що повинен виявляти та знешкоджувати таємних агентів стратегічного супротивника, а також забезпечувати соціально-політичну стабільність в тилу. У серпні 1918 р. білогвардійці поряд зі створенням власної армії починають формувати контррозвідувальні підрозділи. Контррозвідка була поділена на урядову та військову. Контррозвідка мала доволі розгалужену структуру. Так, центральною ланкою управління була контррозвідувальна частина (КРЧ) управління генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандуючого (центральна ланка управління військовою та урядовою спецслужбами). Їй підпорядковувалися контррозвідувальні відділи (КРВ) генерал-квартирмейстера армії, штабів областей і військових губернаторів (губерніальні, обласні осередки урядової контррозвідки та штабні підрозділи окремих армій). Так само КРВ управляла контррозвідувальними пунктами (КРП) 1-го та 2-го розрядів (осередки міської контррозвідки, які функціонували майже в кожному місті півдня України). Найменшою ланкою був контррозвідувальний пост, що підпорядковувався міським осередкам спецслужб [15].

Контррозвідувальна діяльність передбачає, що в період війни за всіма «сумнівними елементами» повинен бути встановлений зовнішній нагляд. Однією з найважливіших ланок державоохоронних структур білогвардійського режиму була служба зовнішнього спостереження (філери), що підпорядковувалася контррозвідці. Її основною функцією було спостереження за «неблагонадійними елементами». Філери діяли за старими імперськими принципами, що дуже часто приводило до негативних наслідків у вигляді прихованого опору міського населення. Основним документом, за яким будувалися принципи роботи філерської служби білогвардійського уряду, був «Настанови агенту зовнішнього спостереження» [4, с. 55-56].

Життєві реалії періоду 1918-1920 рр. змушували вдаватися до нестандартних кроків по відношенню до свого стратегічного супротивника. Саме тому білогвардійські філери дуже часто використовували у своїй діяльності осіб, що були наближені до військового командування, наприклад, жінок, дітей, служників, селян [5, арк. 26]. Таким чином, існувала можливість отримати у своє розпорядження інформацію особистого характеру, що могла допомогти у роботі. Зовнішнє спостереження було одним із засобів розслідування справ осіб, що були причетні до скоєння злочинів проти держави та її безпеки [6, арк. 6]. Завдяки філерам вдавалося перевірити інформацію, якою оперувала контррозвідка [7, с.29].

Одним із тих, хто мав колосальний досвід у розбудові філерської служби, був В. Шульгін [8, арк. 60], колишній співробітник царських сил безпеки та учасник будівництва державоохоронних структур урядів А. Денікіна та П. Врангеля [5, арк. 2-11]. Саме йому належить ідея використання методу легендування в діяльності філерів, що став одним із основних поряд із методом провокації. Суть легендування полягала в розробленні фіктивної інформації про особу та використання цих даних в оперативно-розшуковій діяльності. Цей метод набув очевидної популярності, адже його через певний час стали використовувати стратегічні супротивники білогвардійців – більшовики та національно-визвольні рухи [7, с. 16-17]. Крім В. Шульгіна, державоохоронні органи Білого руху в Криму консультував екс-співробітник петроградського карного розшуку О. Кошко [9, с.592].

У 1920 р., коли Головнокомандувачем Збройних Сил півдня Росії став генерал П. Врангель, філерська служба стала основою реорганізованих сил державної безпеки [10]. Так, у травні 1920 р. всі контррозвідувальні організації були ліквідовані, а замість них створені спостережні пункти, що фактично успадкували функції служби зовнішнього спостереження [11, с. 69-85].

Наступним підрозділом державоохоронних структур Білого руху, що діяли, зокрема, і на півдні України, була Державна варта. Вона мала за логікою замінити підрозділи жандармерії та виконувати функції охорони правопорядку в містах та великих адміністративних одиницях.

Державна варта була створена 25 березня 1919 р. для забезпечення правопорядку на територіях, підпорядкованих білогвардійському уряду. Зазначимо, що така структура за своєю сутністю була копіляцією старої царської поліції з жандармерією та мала воєнізовану структуру. Від моменту створення Державної варти її очільником став генерал-майор Окремого корпусу жандармів Л. Бардін, а вже 19 вересня 1919 р. його змінив генерал М. Мартос.

У губерніях варта підпорядковувалася віце-губернатору, а в міських агломераціях були створені окремі частини та дільниці Державної варти. На повітовому рівні також створювалися окремі невеликі підрозділи.

Зважаючи на величезну територію, яку контролював уряд А. Денікіна, чисельність формувань Державної варти також була чималою. На півдні України Катеринославське відділення мало у своєму штаті понад 1 тисячу офіцерів та окрему бригаду, Чорноморське відділення – 1920 осіб та окрему бригаду. Харківська губернія мала найбільшу чисельність варти – 3 тисячі осіб та окрему бригаду [3, с. 233]. Загальна чисельність варти складала понад 80 тисяч осіб. Більше половини всіх частин було зосереджено на Півдні [8, с. 255].

Незважаючи на чисельність, діяльність варти на Півдні ускладнювалася тим, що українське населення не підтримувало російську армію (як білогвардійську, так і більшовицьку). Крім того, значна частина населення підтримувала Н. Махна. Таким чином, в містах півдня України російсько-білогвардійська Державна варта мала не тільки забезпечувати громадський порядок, а й протидіяти повстанцям.

Однак підходи до формування варти свідчать про те, що своїми діями білогвардійці самі підштовхували населення до збройної боротьби. Наприклад, в м. Бердянську Катеринославської губернії Державна варта була на 100% сформована з гетьманської структури, тобто відбулося просто перейменування. Цей факт спровокував соціальне напруження, адже гетьманська варта в цьому місті дискредитувала себе корупцією та каральними акціями [10].

Карна міліція, що знаходилася в підпорядкуванні Державної варти, займалася в основному найтяжчими злочинами – вбивствами, розбійними нападами, крадіжками тощо. Однак до її відомі належали і злочини проти державного ладу – корупція та спекуляція товарами. Не дивлячись на наявність спеціальних підрозділів, злочинність у тилу білогвардійських військ була однією з основних проблем режиму [15]. У 1919 р. влада пішла на об'єднання зусиль всіх державоохоронних структур для боротьби із цим явищем, були створені «роти порядку», що підпорядковувалися комендантам міст та очільникам Державної варти [10].

Залізнична варта, що входила до складу Державної варти підпорядковувалася, як правило, очільнику адміністративно-територіальної одиниці, в якій вона знаходилася. Її чисельність була невелика – не більше однієї роти в кожному місті чи на станції. Її обов'язком були: протидія ворожій діяльності на залізниці, убезпечення від диверсій тощо. Командир підрозділу варти напряму підпорядковувався коменданту станції чи міста.

Незважаючи на мілітарну суть всіх, без виключення, державоохоронних структур важливо розуміти, що без пропаганди та агітації не вигравалася жодна війна в світі. Саме тому, майже всі ворогуючі сторони у період 1918-1920 рр. використовували засоби інформаційної війни. У сьогоденнішніх реаліях технічного прогресу існує багато різноманітних технологій здійснення негативного впливу на емоційну, духовну та інформаційну сферу суспільства стратегічного супротивника. Як правило, розробкою таких методів займається контррозвідка [14, с. 65].

Задля здійснення інформаційного та пропагандистського впливу на супротивника влітку 1918 р. Штабом Верховного командування було засновано Освідомче Агентство (ОСВАГ). Головне управління ОСВАГа знаходилося в м. Ростов-на-Дону. Відділи на території півдня України розташовувалися в Одесі та Харкові. Водночас, кожен відділ мав в підпорядкуванні відділення, яке в свою чергу підпорядковувало собі пункти [15].

Кожна структурна одиниця мала лінійну, спрощену структуру. В підрозділах існували: інформаційна, агітаційна, організаційна, літературно-публіцистична, художньо-агітаційна, технічна та загальна частини.

Під прямим та непрямим управлінням ОСВАГа знаходилися всі газети, журнали, театри, друкарні тощо. У кожній з цих установ організація мала свого співробітника, який отримував платню. Окремо існувало в складі ОСВАГа так зване «лекторське бюро», до якого входили відомі викладачі історії, філософії, літератори, актори. Кожен з них мав свою посаду в структурній моделі організації і знаходився на повному бюджетному утриманні. Бюро очолював відомий редактор однієї з владних газет С.О.Соколов [16, с. 56]. За підрахунками дослідників кількість завербованих, чи тих, хто за власним бажанням працював на пропагандистській організації поза штатом, сягало від 8,5 до 10 тисяч осіб [17, с. 96]. Крім того, на пропагандистів Білого руху працювали навіть офіцери-іноземці, що стало відомим автору після архівної евристики [18, арк. 1-5].

Певний перелік функціональних обов'язків ОСВАГа був прописаний лише в наказі про створення структури. Так, на нього покладалися: 1) інформування населення підконтрольних територій про діяльність Добровольчої Армії через газети та грамоти і відозви командування; 2) підпорядкування газетного та книгарського друку потребам боротьби з більшовизмом та бандитизмом; 3) формування спеціальної літературно-публіцистичної організації, яка повинна прославляти ратні подвиги та доблесть війська; 4) контролювання призначення редакторів місцевих газет та журналів, погоджуючи їх кандидатури зі Штабом або з відділами контррозвідки відповідної території; 5) передбачення розгортання пропаганди в закладах освіти, особливо приділивши увагу історичним факультетам та військово-освітнім закладам відповідної території; 6) передбачення щотижневих звітів Штабу або органам контррозвідки відповідних територій і погоджування з ними плану власної діяльності; 7) розроблення плану розповсюдження пропаганди на захоплені більшовиками та іншими режимами території; 8) заснування підрозділу, що буде займатися публікаціями об'єктивної інформації про стан речей в іноземних газетах; 9) підтримування зв'язків з інформаторами та таємними агентами на неконтрольованих нами територіях [17, с. 96].

Останньою, однак однією з найважливіших структур, що була частиною білогвардійських державоохоронних структур, є агентурна мережа. Так, агентом спецслужб могла стати будь-яка людина, що погоджувалася на співробітництво, або була завербована [20, арк. 7]. Агенти підрозділялися на декілька категорій, що відрізнялися цінністю надаваної інформації або специфікою роботи. Частина агентів спеціалізувалася на інформуванні державоохоронних органів про підпільну діяльність більшовиків [21, арк. 5], інші - про діяльність українських партій тощо.

Одним з найбільш поширених видів агентів були бойовики – ті, що зі зброєю в руках могли здійснювати диверсії. Їх чисельність була однією з найбільших, що водночас негативно позначалося на якості, адже час на підготовку даних агентів був обмежений, а кількість доволі великою. Чисельність даних агентів підтверджується і тим, що більшовики після окупації Одеси завели більше тисячі карних справ на «білогвардійських терористів» [22, арк. 1-3].

Одним з найбільш кваліфікованих агентів вважався вербувальник. Адже тут потрібно не тільки знати специфіку роботи спецслужб, а й бути доволі хорошим особистісним психологом. Саме від успішної діяльності вербувальників залежала чисельність та якість агентурної мережі білогвардійського режиму. Особливим в категорії співробітників контррозвідки урядів А. Денікіна та П. Врангеля був агент-груповод. Він виконував роль куратора, який по завданню спецслужб керує роботою одного або декількох агентів, підтримуючи із ними конспіративний особистий зв'язок.

Дуже часто в роботі державоохоронних органів використовувалися агенти-навідники, що виявляли осіб, які можуть бути цікаві спецслужбам через свій статус, місце роботи чи професію та можуть бути завербовані. Так само агенти зовнішнього спостереження мали проводити оперативно-розшукові дії в екстремальних умовах [23, с. 27].

Неофіційні співробітники в контррозвідці використовувалися на рівні зі штатними агентами, однак вони, зазвичай не отримували платні і не входили в офіційний перелік співробітників спецслужб. Вони йшли на співпрацю з різних причин: вербування, загроза розстрілу під час більшовицької окупації, скоєні злочини тощо.

Якщо говорити про неофіційних співробітників, то варто зауважити, що їх послугами користувалися доволі часто, так як офіційні співробітники були не в змозі охопити всі необхідні оперативні точки, що потребували їх уваги [24, арк. 1-3]. І якщо кадрові контррозвідки, службовці Державної варті [25, арк. 4] та інших підрозділів мали змогу зберегти своє життя через власний багатий досвід роботи та величезний об'єм інформації [5, арк. 22], яким вони володіли, то позаштатні співробітники у багатьох випадках ліквідовувалися [26, арк. 1], при цьому як самими білогвардійцями [27, арк. 1-6], так і більшовиками та українськими спецслужбами та анархістами [28, арк. 7].

Отже, дослідивши інституційний інструментарій державоохоронних органів Білого руху, що діяли на півдні України у 1918-1920 рр., автор дійшов висновку, що незважаючи на чисельність та структурну строкатість не можна говорити про високий професіоналізм співробітників державоохоронних органів Білого руху. Структура спецслужб також не мала нічого спільного з реаліями того часу. Так, контррозвідка, філерська служба, Державна варта, ОСВАГ та агентурна мережа були наскрізь корумповані, непрофесійні та не могли впоратися зі своїми обов'язками у ситуації тотальної дезорганізації суспільно-політичного життя в регіоні. Регіональна специфіка роботи державоохоронних органів на Півдні також вносила в їх діяльність свої корективи. Так, командування вимушене було радикально збільшити штатну чисельність сил та засобів. Це, в свою чергу, призвело до розбалансування системи військового управління та виходу з підпорядкування ряду структур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Деникин А. И. Поход на Москву / А.И. Деникин – М.: Воениздат, 1991. – 288 с.
2. Державний архів Одеської області – Ф. – Р-3832. – Оп. 1 – Спр. 1 «Судебное дело Александровича Ф.М.» – 9 арк.
3. Бортневский В.Г. Разведка и контрразведка Белого Юга (1917 – 1920 г.) / В.Г. Бортневский // Новый часовой, Р.: Наука, 1995. – №3. – С. 156-168
4. Кирмель Н.С. Документы спецслужб белогвардейских правительств и армий 1918–1922 гг. в федеральных архивах России / Н.С. Кирмель // М.: Отечественные архивы, 2008. – №3. – С.55 – 64.
5. Державний архів Одеської області ДАОО – Ф. 7902. – Оп. 1 – Спр. 6 «Письма Шульгина» – 29 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ) – Ф. 269 – Оп. 1 – Спр. 1 «О розыске военно-пленных и др. лиц. Циркуляр отдела Управления о борьбе с контрреволюционной агитацией духовенства» – 8 арк.

7. Вронська Т., Пилипчук В. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір / Т. Вронська, В. Пилипчук, р. Подкур // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2010. — №2 (35). — С. 7-78.
8. ДАОО – Ф.4932 – Оп. 1 – Спр.1 «Приказы по штабу русской добровольческой армии» – 60арк.
9. Чисников В.Н. Антология сыска: от полиции к внешней разведке: [в 14 т.] / В.Н.Чисников. – К.: Знання України, 2006. – Т.3. – 755с.
10. Врангель П.Н. Записки. (ноябрь 1916 – ноябрь 1920) Кн. 1. [Електронний ресурс]/ П. Н. Врангель. – Режим доступу: <http://nashastrana.narod.ru/beloedelo/vrangel-1.htm>.
11. Цветков В.Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917-1922 гг./ В.Ж. Цветков // История – 2005. – №8. – С. 69-85
12. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921. / В.И. Вернадский – К.: Наукова думка, 1994. – 290 с.
13. Фидельский С. В. Органы внутренних дел в борьбе с уголовной преступностью на Юге России в 1918-1919 гг. [Електронний ресурс] / С.В. Фидельский – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/organy-vnutrennih-del-v-borbe-s-ugolovnoy-prestupnostyu-na-yuge-rossii-v-1918-1919-gg>
14. Скуліш Є.Д. Історія інформаційно-психологічного протидіювання / Є.Д. Скуліш. – К.: Науково-видавничий відділ Національної академії СБ України, 2012. – 212 с.
15. Кирмель Н.С. Разведывательные и контрразведывательные органы Белой армии. 1918 – 1920 гг. [Електронний ресурс] / Н.С. Кирмель // Военно-исторический журнал. – 2006. – №1. – Режим доступу: <http://www.mil.ru/info/1068/11278/11845/25231/15824/11842/index.shtml>
16. Кирмель Н.С. Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918-1922 гг.) / Н.С. Кирмель – М.: ВУ, 2007. – 162 с.
17. Лисовой Я.М. Белый архив Т. 1 / Я.М. Лисовой – Париж: Мелуа, 1930. – 240 с.
18. ЦДАВОВУУ – Ф. 2216 – Оп.1 – Спр.1 «Протоколи дізнань начальника Державної Варти 2 уч. м. Нікополя» – 19 арк.
19. Репников А. В., Христофоров В. С. В. В. Шульгин — последний рыцарь самодержавия. Новые документы из архива ФСБ/ А.В. Репников, В.С. Христофоров // Новая и новейшая история: журнал. — 2003. — №4. — С. 64-68.
20. ДАОО – Ф. – Р-3832. – Оп. 1 – Спр.6 «Судебное дело Гребенникова Елена Федоровна» – 7 арк.
21. ДАОО – Ф.– Р-3832. – Оп. 1 – Спр. 10. «Судебное дело Кузнецова М.А.» – 5 арк.
22. ДАОО Ф.– Р-5072. – Оп.3 – Спр.5 «По обв. Автудова в службе в контрразведке» 4 марта 1920 г. – 3 арк.
23. Шаваев А. Г., Лекарев С. В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории / А.Г. Шаваев, С.В. Лекарев – М.: БДЦ-пресс, 2003. – 564 с.
24. ДАОО – Ф. – Р-5072. – Оп.2 – Спр. 19 «Дело №70 Войцеховского Лариона в службе в жандармской контрразведке» – 3 арк.
25. ДАОО – Ф. – Р-5072 – Оп. 3 – Спр. 27 «Дело Билимовского Владимира, Самойловича Андрея и др.» – 5 арк.
26. ДАОО – Ф. 7902 – Оп. 1. – Спр. 9 «Протокол №2 Добровольческой подпольной организации» – 1 арк.
27. ДАОО – Ф. – Р-5072 – Оп. 3 – Спр. 12 «Дело №219 Андреев Михаил, Животоглов Николай по подозрению в службе Доброармии» – 6 арк.
28. ЦДАВОВУУ – Ф. 1824 – Оп. 1с – Спр. 16 «Удостоверения и списки личного состава разведывательного отряда, донесения в штаб I-ой бригады, о разведке в тылу противника – добровольческой армии» – 17 арк.

Bilai Yu.V. Institutional Instruments of State Protective Structures of the White Movement in Southern Ukraine (1918–1920)

The state protection bodies of the White movement on the Southern Ukraine territory constituted a special organization that operated not only in the context of military confrontation but was an essential attribute of social and political terror against the population of cities in the Southern Ukraine. The author researches specific aspects of development of the White movement state security forces in Southern Ukraine in 1918-1920, namely the availability of necessary institutional instruments of the White Guard which helped in the implementation of anti-Ukrainian actions on the territory of the region.

Keywords: White Movement, counterintelligence, the State Guard, Southern Ukraine.

Билай Ю.В. Институциональный инструментарий государственноохранных структур Белого движения на юге Украины (1918–1920 гг.)

Государственноохранные органы Белого движения на территории южноукраинского региона являлись особой организацией, которая действовала не только в рамках военного

.....
противостояния, а и была атрибутом социально-политического террора в отношении населения городов Юга. В работе автор исследует отдельные аспекты строительство государственных сил Белого движения на юге Украины в 1918-1920 гг., а именно – вопрос наличия у белогвардейцев необходимого институционального инструментария, с помощью которого на территории региона проводились антиукраинские акции.

Ключевые слова: Белое движение, контрразведка, Государственная стража, юг Украины.

Статтю подано до редколегії 19.01.2017 р.

УДК 78.03 «18-19»: 008: 301

Н. В. Ліва

ДВА АСПЕКТИ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Б. Л. ЯВОРСЬКОГО

У статті розглядаються два вектори музично-педагогічної діяльності провідного музикознавця, талановитого лектора й педагога Болеслава Леопольдовича Яворського (1877–1942), просвітницька діяльність якого значною мірою була пов'язана з Україною, зокрема – Київською консерваторією, де на початку ХХ століття видатний дослідник провів ряд знаменитих семінарів, присвячених творчості Йоганна Себастьяна Баха. Цей напрям діяльності Яворського зіставляється у статті з іншим аспектом його дослідницького пошуку, пов'язаним з інтерпретацією мажоро-мінорної ладотональної системи.

Ключові слова: Болеслав Леопольдович Яворський, Йоганн Себастьян Бах, мажоро-мінорна система, мажорний тризвук, семантика ладу, обертоновий ряд.

Майже століття відділяє нас від часу життя й діяльності Болеслава Леопольдовича Яворського (1877–1942), видатного педагога і вченого, чий вагомий науковий здобуток були асимільовані провідними музикознавцями ХХ століття: Б. В. Асаф'євим, Т. С. Бершадською, Є. В. Назайкінським, Ю. М. Тюлінім, Ю. М. Холоповим. Вагомим значення спадок Б. Л. Яворського набуває сьогодні в контексті культурних проблем сучасності – в річці визначення основних шляхів та закономірностей розвитку західноєвропейської культури ХХ–ХХІ століть.

Перед дослідником музично-педагогічного доробку Б. Яворського постає чимало труднощів. Опубліковані праці вченого є до сумного нечисленними*, й цілісне уявлення про музично-теоретичні концепції Яворського можна скласти переважно на основі описів та систематизаційних спроб, здійснених іншими музикознавцями – І. Рижкіним, В. Цукерманом, Ю. Холоповим.

Великою мірою ситуація, що склалася, зумовлена особистісними рисами цієї неординарної людини. Завзятий дослідник-новатор, Яворський рухався вузькими неосвоєними шляхами, знаходячись у стані постійного творчого пошуку. Часто ці шляхи не збігалися з широкою, «второваною» дорогою хрестоматійних традицій. У певному розумінні історія його спадщини нагадує долю полотен Леонардо да Вінчі, що з плином часу неминуче почали псуватися: художник постійно проводив досліди з фарбами, якими писав, більше захоплюючись процесом експериментаторства, аніж дбаючи про збереження своїх творінь у вічності. Подібну долю має й доробок Б. Яворського, зокрема, його теорія ладового ритму, про яку нелегко скласти цілісне уявлення на основі коментарів учнів та колег, побіжних нотаток, зауважень у листуванні, а також конспектів його численних лекцій. Захоплений пошуковим процесом, вчений практично не встигав подбати про завершеність своїх праць, про стилістичну ясність (з цієї причини його нотатки є нелегкими для прочитання). Не меншу складність являє собою й використовувана Б. Яворським термінологія: характерна риса дослідницького стилю вченого – яскраво виражена потреба до перевизначення загальностворених термінів і понять. Так, формулюючи основні положення теорії ладового ритму, яку він плекав і вдосконалював протягом усього життя, Яворський вживає звичні для будь-якого професійного музиканта поняття тоніки, доміанти й субдомінанти у значенні, децю відмінному від загальноствореного. Водночас, крізь усі згадані «рецептивні» незручності проступають риси масштабної особистості, вченого, який на світанку ХХ століття став провісником багатьох явищ, що їх ми спостерігаємо сьогодні зі значно зручнішої часової позиції.

Не маючи на меті вповні охопити весь спектр діяльності вченого, сфокусуємо увагу лише на двох фрагментах його дослідницького космосу. Непоєднані і взаємовиключні на перший погляд, означені вектори не сприймаються як явища спільної ґенези. Втім, на наш погляд, саме

* Багато й досі не опублікованих праць Яворського зберігається у Москві в архіві музичного музею ім. М. І. Глінки.